

UOT 94(479.24)

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA TAXILÇILIQ
(XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri)**

*Rəsmiyyə Mürsəl qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
resmiyye.memmedova18@mail.ru*

Açar sözlər: *Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı, Çar Rusiyası, kapitalist münasibətləri, taxılçılıq, kənd təsərrüfatı*

XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf tarixində çox mühüm, mahiyyətə yeni bir tarixi mərhələni təşkil edir. Bu tarixi mərhələnin əsas xüsusiyyətlərindən biri Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymasından ibarətdir. Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması hələ XIX əsrin I yarısından başlasa da, onun kənd təsərrüfatına nüfuz etməsi XIX əsrin II yarısına təsadüf edir. Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əkinçiliyin mühüm sahəsi taxılçılıqdan ibarət idi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, Şimali Azərbaycanda yığılan dənli bitkilərin məhsulunun təxminən 95%-ni buğda, arpa və düyü təşkil edirdi.

**ЗЕРНОВОДСТВО В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖЕ
(во второй половине XIX-в начале XX века)**

Расмия Мамедова

Ключевые слова: *Экономика Северного Азербайджана, Царская Россия, капиталистические отношения, зерноводство, сельское хозяйство*

Во второй половине XIX и в начале XX века сельское хозяйство было основным сектором экономики Северного Азербайджана. Большая часть обрабатываемых земель в Азербайджане были засеяны зерновыми культурами. И этот продукт полностью отвечал потребностям населения региона. Российская империя оказала очень серьезное влияние на все сектора экономики, включая сельское хозяйство. Важной областью сельского хозяйства на севере Азербайджана было зерноводство. По

оценкам исследователей около 95% зерновых, собираемых в Северном Азербайджане составляли пшеница, ячмень и рис.

**GRAINING IN NORTHERN AZERBAIJAN
(in the second half of the XIX-at the beginning of the XX century)**

Rasmiyya Mammadova

Key words: *The economy of northern Azerbaijan, tsarist Russia, capitalist relations, grain production, agriculture*

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, agriculture was the main sector of the economy of Northern Azerbaijan. Most of the cultivated land in Azerbaijan was sown with crops. And this product fully met the needs of the population of the region. The Russian Empire had a very serious impact on all sectors of the economy, including agriculture. An important area of agriculture in the north of Azerbaijan was grain growing. According to researchers, about 95% of the grain harvested in Northern Azerbaijan was wheat, barley and rice.

XIX əsrin II yarısında çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda kommunikasiya xətlərinin bərpası və tikintisinə diqqəti artırması, yeni şose yollarının, çay və dəniz gəmiçiliyinin inkişafına, xüsusilə də dəmir yolu xətlərinin çəkilməsinə diqqəti artırması, 1883-cü ildə Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı-Tiflis, 1900-cü ildə isə Vladıqafqaz dəmir yolunun Bakı-Petrovsk [11] xətlərinin işə salınması nəticəsində Şimali Azərbaycanın ümumrusiya və dünya bazarlarına cəlb edilməsi prosesi daha da gücləndi. Şimali Azərbaycanın kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin əsas məşğuliyyətini kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrindən olan əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Ümumrusiya bazarında ucuz kənd təsərrüfatı xammalına tələbatın getdikcə artması nəticəsində Şimali Azərbaycanda əkinə yararlı torpaqların və əkin sahələrinin sahəsi getdikcə genişlənirdi. Bəhs olunan dövrdə taxılçılığın, eləcə də digər əkinçilik təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müsbət təsir göstərdi. Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmışdı ki, onun məqsədi taxılçılıq və digər sahələrdə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün əkinçilik alətlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaqdır [10].

Belə ki, XIX əsrin 80-ci illərində Şimali Azərbaycanda əkinə yararlı torpaq sahələri 800 min – 1 mln. desyatin, əkin sahələri isə 500-600 min desyatin idi. XIX əsrin sonunda bu nisbət müvafiq olaraq 1,5 mln. desyatin və

900-1 mln. desyatin, 1917-ci ildə isə 1,6 mln. desyatin və 1,3 mln. desyatin təşkil etmişdi [7]. Göründüyü kimi, XIX əsrin 80-ci illərinə nisbətən XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda əkinə yararlı torpaqların və əkin sahələrinin həcmi təxminən 2-2,5 dəfə artmışdı [9].

Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əkinçiliyin mühüm sahəsini taxılçılıq təşkil edirdi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, Şimali Azərbaycanda yığılan dənli bitkilərin məhsulunun təxminən 95%-ni buğda, arpa və düyü təşkil edirdi [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanda yığılmış taxıl məhsullarının dəqiq həcmi müəyyənləşdirmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Məhz buna görədir ki, müxtəlif tədqiqat əsərlərində ölkədə yığılmış taxıl məhsullarının illik miqdarı ilə bağlı fərqli rəqəmlərlə rastlaşmaq mümkündür. Tanınmış tədqiqatçı V.D. Moçalovun hesablamalarına əsasən, 1883-1885-ci illərdə Şimali Azərbaycanda orta hesabla 40 mln. pud, 1894-1898-ci illərdə isə 79 mln. pud taxıl məhsulları əldə edilmişdi [7]. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi prof. M.Ə.İsmayılovun araşdırmalarına görə isə 1896-1900-cü illərdə Şimali Azərbaycanda 57.047.168, 1901-1903-cü illərdə 42.226.766, 1907-1910-cu illərdə 33.465.916, 1911-1914-cü illərdə isə 39.222.208 pud [5] taxıl istehsal edilmişdi.

Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərinin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda ildə orta hesabla 30 mln. pud [5] taxıl yığıldığı halda, 1882-1890-cı illərdə bu göstərici orta hesabla 41,7 mln. puda, 1891-1900-cü illərdə 53,8 mln. puda, 1901-1913-cü illərdə isə 37,6 mln. puda bərabər olmuşdur. 1905-1907-ci illərdə Şimali Azərbaycanda baş vermiş məhsulsuzluq nəticəsində taxıl məhsullarının yığımı il ərzində orta hesabla 14-22 mln. pud arasında tərəddüd etmişdir[10].Tədqiq olunan dövrdə Şimali Azərbaycanda taxıl məhsulları yığımı üzrə rekord göstərici 1896-cı ildə qeydə alınmış və həmin il 71.543.784 pud taxıl becərilmişdi [5, s.238].

Şimali Azərbaycanda taxıl məhsullarının istehsalı əsrin son rübündə inkişaf etdiyi halda, XX əsrin əvvəlindən başlayaraq taxıl yığımı getdikcə azalmağa başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində taxıl istehsalı üzrə yalnız 1914-cü il istisna təşkil edir ki, həmin il bir məlumata görə 52.215.512 pud, digər məlumata görə isə 54.369.090 pud taxıl yetişdirilmişdi [12]. Taxıl məhsulları yığımının azalması və məhsuldarlığın aşağı düşməsi müxtəlif səbəblərlə bağlı idi. Məhsuldarlığın aşağı düşməsinə kənd təsərrüfatı texnikasından az istifadə edilməsi, torpağın ənənəvi üsullarla becərilməsi, aqrotexniki qaydalara əməl edilməməsi kimi texniki səbəblərlə bərabər, quraqlıq, daşqınlar, qışda soyuq, yayda isti küləklərin olması, çəyirtkə basqını və s. kimi təbii fəlakətlər böyük təsir göstərirdi [6]. Bununla yanaşı, taxıl məhsulları yığılmasının azalmasına XIX əsrin sonu və xüsusilə də XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha məhsuldar və qiymətli texniki bitkilərin əkilməsi üçün ayrılan torpaq sahələrinin artırılması da müəyyən təsir göstərirdi [7].

Şimali Azərbaycanın ən iri taxılçılıq bölgələri Bakı quberniyasının Lənkəran qəzası, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol, Ərəş, Nuxa və Şuşa qəzaları olmuşdur [5]. Bunu aşağıdakı statistik rəqəmlər də təsdiq edir. Hesablamalara görə, 1902-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında yığılmış 28.280.480 pud taxıl məhsulunun 6.805.440 pudu Nuxa, 5.892.760 pudu Şuşa, 3.720.568 pudu Yelizavetpol, 3.094.416 pudu Ərəş, 2.405.536 pudu Cəbrayıl, 2.437.520 pudu Zəngəzur, 2.135.302 pudu Qazax və 1.788.842 pudu Cavanşir qəzalarının payına düşürdü [5]. 1910-cu ildə Bakı quberniyasında yığılmış 12.264.974 pud taxıl məhsulunun 2.208.910 pudu Lənkəran, 1.344.503 pudu Şamaxı, 1.141.680 pudu Göyçay qəzasının payına düşürdü. Taxıl məhsulları istehsalı üzrə Şimali Azərbaycan quberniyaları Cənubi Qafqazın digər quberniyalarına nisbətən aparıcı mövqeyə malik idi. 1901-ci ildə Cənubi Qafqazda yetişdirilmiş 82.633.712 pud taxılın 30 milyon puddan çoxu, başqa sözlə 35%-i Şimali Azərbaycan quberniyalarında əldə edilmişdi [5]. Şimali Azərbaycanda yetişdirilmiş taxıl məhsullarının adambaşına düşən miqdarını müəyyənləşdirmək baxımından prof.M.Ə.İsmayılov tərəfindən tərtib edilmiş aşağıdakı cədvəl [5] olduqca maraqlıdır.

Cədvəl №2

Şimali Azərbaycanda adambaşına düşən taxılın həcmi

İllər	Əhalinin sayı	İstehsal edilmiş ümumi məhsul (pudla)	Adambaşına düşən məhsul (pudla)
1897	1.750.131	64.984928	37 puddan çox
1902	1.780.743	32.415.483	16 puda qədər
1908	2.094.028	41.503.018	20 puddan çox
1910	2.324.878	30.650.437	15 puda qədər
1913	2.231.946	50.128.202	25 puda qədər

Hesablamalara görə, Şimali Azərbaycanda il ərzində ərzaq üçün adambaşına 15-16 pud, təqribən bir o qədər də mal-qara üçün yem və toxum tələb olunurdu [6]. Bütövlükdə adambaşına il ərzində 30 pud taxıl məsrəf edildiyini nəzərə alsaq görürük ki, 1897-ci il istisna olmaqla Şimali Azərbaycanda satış üçün artıq taxıl məhsulu yox dərəcəsində idi. Göründüyü kimi, əksər illərdə Şimali Azərbaycanda əldə olunmuş taxıl məhsulları əhalinin öz tələbatını ödəməyə kifayət etmirdi. Məhz buna görə də il ərzində Şimali Azərbaycana Rusiyadan 9-12 mln. pud taxıl gətirilirdi [7]. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Şimali Azərbaycanda əksər illərdə əmtəlik taxıl əldə olunmurdu. Cədvəldə əksini tapmış statistik məlumatlar göstərir ki, 1897-ci ildə Şimali Azərbaycanda adambaşına 7 pud əmtəlik taxıl düşmüşdür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin bir hissəsi (275.664 nəfər) [7] şəhərlərdə yaşadığı

üçün kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmur və taxılı, taxıl məhsullarını mütləq satın alırdı.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəhər əhalisinin sayı daha sürətlə artmağa başlamışdı. Bundan əlavə, kənd əhalisinin heç də hamısı taxılçılıqla məşğul olmurdu və məhz buna görə də taxıl məhsullarını satın almaq məcburiyyətində qalırdı. Digər tərəfdən yoxsul kəndlilərin böyük bir hissəsi vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmək üçün öz istehlakı üçün nəzərdə tutulan taxılın bir hissəsini bazara çıxarırdı [5]. Şimali Azərbaycan qəzalarında taxılın becərilməsinin müxtəlif bölgələr üzrə qeyri-bərabər bölgüsü də əmtəəlik taxılın həcminə təsir göstərirdi. Məsələn, 1898-ci ildə Bakı qəzasında adam başına 9 pud dan bir qədər çox, Cavad qəzasında 31 pud taxıl düşmüşdüsə, bu rəqəm Lənkəran qəzasında 97 pud təşkil edirdi [6]. Göründüyü kimi, Bakı qəzasının əhalisi taxıla böyük ehtiyac hiss etdiyi halda, Lənkəran qəzasında əldə edilən taxılın böyük əksəriyyəti satış üçün nəzərdə tutulurdu. Əmtəəlik taxılın bir hissəsi daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə yönələrək Şimali Azərbaycanın şəhərlərində, hətta kənd yerlərində satılmaqla yanaşı, digər hissəsi Rusiya, Gürcüstan və Dağıstanın [6] coğrafi baxımdan yaxın rayonlarına göndərilirdi. Şimali Azərbaycanın mühüm taxılçılıq mərkəzlərindən olan Lənkəran qəzasında 1913-cü ildə 3.600.000 pud buğda, 2.600.000 pud arpa satılmışdı [9].

Şimali Azərbaycanın taxıl məhsulları becərilməsində əsas yeri buğda və arpa məhsulları tuturdu. 1909-cu ildə Bakı quberniyasında 10 mln. pud buğda, 5 mln. pud arpa, 1912-ci ildə isə müvafiq olaraq 12,7 mln. buğda, 7,8 mln. pud arpa yığılmışdı [1]. Oxşar mənzərə Yelizavetpol quberniyası üçün də xarakterik idi. Hesablamalar göstərir ki, Yelizavetpol quberniyasında orta hesabla hər il 10-12 mln. pud buğda, 5-9 mln. pud arpa əldə edilirdi [1].

1912-ci ilə aid olan statistik məlumatlara görə, Şimali Azərbaycanın iki (Bakı və Yelizavetpol) quberniyasında 23.308.000 pud buğda, 11.600.000 pud arpa və 1.171.000 pud düyü (çəltik) yığılmışdı [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, 2000
2. Авалиани С.А. Крестьянский вопрос в Закавказье. Т. I -III. Одесса, 1912; т. IV. Тифлис, 1920
3. Богданова Н.Г. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1913 гг. // Исторические записки, т. 12, 1941
4. GRDTA, f. 13, siy. 7, iş 2141
5. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960
6. Исмаилов М.А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце

XIX в.

7. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье в конце XIX в. М., 1958
8. Обзор переселенческого дела в Закавказье. Тифлис, 1913.
9. Першке Л.Л. Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае за 1901 г. (свод с 1894 г. по 1901 гг.). Тифлис, 1902
10. N.M.Paşayev. Rusiyanın təsiri ilə Şimali Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər (XIX-XX əsrin əvvəlləri) **BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ-№2.**, 2010
11. Сегал И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис, 1912
12. Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. Баку, Элм, 2002, 530 с.